

5. Селянин як комунар

На фоні впертого індивідуалізму селянина ідея колективізації обростала надмірними чеканнями і безпідставними екзальтаціями. Загальним місцем в агітаційних репортажах про життя комунарів стало підкреслювання відокремлення дітей від батьків. Важко сказати, наскільки перебільшеною були такі твердження, але навіть якщо це й були натяжки, то дуже показові: на ломку ментальності компартійна влада покладала сподівання не менш вагомі, ніж на перебудову виробництва. Періодика, звіти доповіді бравурно рапортували про народження нового покоління, вільного від самого духу селянського індивідуалізму:

Чепільську комуна Савинської волості Ізюмського повіту (1923 р.): "Діти живуть в окремому дитячому будинкові, де за ними ходить спеціальна вихователька і найнята вчителька"²¹⁵.

Комуна "Новый мир" Сумського округу (1924 р.): "Всі члени живуть в спільному помешканні, в двох будинках. В першому будинку живуть діти, окремо від батьків..."²¹⁶.

Комуна "Плуг і Молот" Ізюмського округу (1924 р.): "Діти виховуються не батьками, а в дитячому будинку комуни"²¹⁷.

Комуна "Красный Октябрь" Запорізького округу (1924 р.): "Всі члени мешкають спільно, в чотирьох будинках, за винятком дітей, що живуть в окремому дитячому будинку під доглядом вихователів"²¹⁸.

Комуна імені Петровського Мелітопольського округу (1924 р.): "Для дітей — дитбудинки на 40 душ"²¹⁹.

Комуна "Червона зоря" (слобода Волоховка Вовчанського району Харківського округу, 1925 р.): "Як новину, цікаво відмітити, що зараз уже дітей відокремлено від батьків, і вони мешкають в двох окремих кімнатах..."²²⁰.

Комуна імені 5-ї річниці Жовтневої революції Житомирського округу (1925 р.): "Жінки комунарів вільні від дітей, бо для останніх є окреме помешкання, й окремо їх доглядають"²²¹.

Комуна ім. Комінтерну с. Чорненька Каховського району Херсонського округу (1926 р.): "Всі 150 дітей комунарів мешкають окремо від батьків у двох будинках"²²².

Комуна імені Жовтневої революції (с. Ганзерівка на Прилуччині, 1927 р.): "Дітей до 16 років відокремлено від сімей, й живуть вони в дитячому будинку, що міститься в розкішному парку за три версти від комуни, керують вихованням дітей спеціалісти-вихователі"²²³.

В концентрованому вигляді сподівання на прищеплення "нового побуту" хліборобам через комунівський полігон висловлено у доповіді Наркомзему УСРР "Состояние коллективных хозяйств Украины и

перспективы коллективизации" (1924 р.). Видаючи бажане за дійсне, ініціатори колективізації наполягали: "Старая патриархальная семья в коммуне уживается очень плохо, и на смену ей идут новые формы общежития. Вопросы детского воспитания и образования имеют большое значение в жизни коммуны: путем организации яслей, детдомов *дети с самого начала уходят из старой семьи* и привыкают к новым формам жизни, к новым понятиям.

Обобществление потребления, путем организации общих столовых, кухонь и т. п., почти полностью раскрепощают женщин от ига прежней патриархальной семьи и ставят ее на положение равноправного члена коммуны. Однако здесь необходимо отметить, что эти моменты являются причиной возникновения склок среди женского населения коммун, которое часто по своей несознательности и неподготовленности еще до сих пор не всегда отвыкло от привязанности своему маленькому очагу, кухне, горшкам и тряпкам"²²⁴.

Дуже схоже на те, що комунари не самі додумалися до відлучення дітей від сім'ї, а робили це під впливом наполегливих рекомендацій "згори"; не віриться навіть, що вони строго дотримувалися "дітдомівського" принципу виховання — скоріше за все, формально звітували і влаштовували показуху на випадок перевірок, а в житті практикували значно пом'якшений варіант казарменого побуту. Безсумнівним є одне: керівництво дуже хотіло бачити в комунах експериментальний майданчик по селекціонуванню "нової людини". Зразком такої мотивації може слугувати пояснення, дане в огляді "Колгоспи, їх соціально-економічний, побутовий стан та культосвітня робота", складеному Центральним кабінетом політосвітроботи в 1929 р. на основі вивчення побуту 10 колгоспів: "Для налагодження правильного виховання дітей *треба було відокремити їх від постійного впливу дорослих, для того щоб менше впливало на них оточення старих традицій, старого побуту*"²²⁵. Отже, "старі традиції" не давали спокою новим хазяям країни, "політтехнологам" пореволюційної доби. Інтернати при комунах потрібні, щоб "чисті душі" не набиралися від дорослих усієї гидоти традиційного індивідуалізму. Гарної ж думки були агітатори про комунарів...

Друга нав'язлива ідея, яку наполегливо ліпили до комун, — це безбожництво:

"Всі члени комуни позбавились релігійних забобонів" (комуна "Незаможник" Лехнівського району Прилуцького округу, 1925 р.)²²⁶.

"Віру в могутність бога зламано... Елементом, що зберіг релігійні пережитки, є діди й жінки" (Куп'янський округ, 1925 р.)²²⁷.

"Немає в комунарів ікон, навіть у старих віком, і взагалі комунари безвірники" (комуна "Червоний пахар" Репкинського району Чернігівського округу, 1928 р.)²²⁸.

Запитання про релігійність було включене до анкети при проведенні суцільного обстеження колективних господарств у 1923 р.; були отримані фантастичні дані, що нібито 69% усіх колгоспників були "нерелігійними", а серед комунарів — 89%²²⁹.

Схоже на те, що до 1929 р. колективізація була справою не господарською і навіть не фінансовою, а чисто ідеологічною: від комун чекали перш за все до них ставилися як до "фабрики нової людини", як експериментального майданчика по розселянню, по перетворенню хлібороба у різновид індустріального робітника. Аргументами і критеріями в цій справі виступали не продуктивність праці і навіть не піднесення добробуту, а "свідомість", мораль. Типовим зразком рефлексії з приводу "колгоспного будівництва" може слугувати такий газетний матеріал: "Комуни імені Леніна та "Червона зірка" на Харківщині є яскравим прикладом нового побуту. Перш за все, ці дві великі сільськогосподарські одиниці вільні зовсім від релігійних забобонів та рішуче одсахнулись од усіх релігійних обрядів. Народження, шлюб, смерть нового члена комун зустрічається й проводиться без попа й кадила. Святкують комунари тільки революційні свята, на які запрошують до себе колишніх селян та пояснюють їм значення колективізації й т.ін. Жіночої справи по колективах не існує. Колективне харчування звільняє жінку від віхтя та кухні, а ясла та дитячий будинок — від пелюшок. Жінка є повноправним членом колективу і вільний від праці час вона використовує на самоосвіту та вчиться керувати колективом. ...Праця в колективі є настільки організована, що кожний робітник вперед на декілька днів знає, що йому треба робити"²³⁰.

Через такого роду надуманий підхід до справи модернізації села траплялися конфузи. Поверховість розуміння колективізму, формалізм в оцінці здобутків, нетерпляче бажання підштовхнути процес будь-якою ціною породжували непорозуміння, створювали можливість заснування лжеколгоспів, лжекооперативів і паперових колгоспів та кооперативів. Так, у 1922 р. була розрекламована комуна "Воздвиженське трудове братство" на Чернігівщині²³¹. А в 1925 р. проти "братства" був проведений судовий процес, бо з'ясувалося, що державними пільгами користувалася звичайна релігійна конгрегація. Відомо, що на початку 20-х років менітам-колоністам часто вдавалося уникнути конфіскацій і репресій у дусі розкуркулення завдяки проголошенню себе членами кооперативу чи навіть комун. Компартійна влада, яка продемонструвала брак реальних уявлень про усупільнення праці, певний час не була здатна помітити фальсифікацію. Одна з сільськогосподарських артілей Сталінського округу, утворена 7 бідняцькими господарствами у 1924 р., спекулювала отриманою у держави насіннєвою позикою, перепродала господарям-приватникам

куплений в кредит на пільгових умовах трактор²³². У 20-ті роки, коли справа поширення колективістських форм господарювання була справою принципу і доблесті, а не терору, колективізація поступово збільшувала показники. Але треба враховувати, що приблизно кожен п'ятий з офіційно зареєстрованих "колективів" був паперовим, а то й лжеколгоспом. В ході проведеної у першій половині 1926 р. перереєстрації колективних господарств УСРР (їх тоді офіційно рахувалося 5 тис.) зі статистики зникли 1076 колективів. Цікаво, що 36% були викреслені зі списку колгоспів як такі, що утворилися в голодні роки тільки для отримання матеріальних пільг, а 18,7% розпалися через "прагнення до одноосібного господарства"²³³.

Щоправда, господарчі органи, які оберталися в світі показників рентабельності, сальдо і т. ін., користувалися іншими критеріями і більш тверезо оцінювали успіхи комунарів. Спеціальна комісія Запорізького окружного комітету партії у 1925 р. виявила низку хворобливих симптомів: чимала частина землі здавалася в оренду навколишньому селянству, передумовою чого були як удвічі більша кількість наділеної на кожного їдока-комунара, так і господарська невправність; значна фінансова заборгованість; поганий облік робочої сили, низька продуктивність праці; невинувато широке використання найманої праці. Але найбільше нас цікавить висновок комісії про нездорові взаємовідносини в середовищі комунарів: "У більшості комун (у 12 з 15) взаємовідносини нездорові. Головним недоліком є відсутність стимулу зацікавленості. Принцип "кожному по потребі і від кожного за здібністю" їх не задовольняє. Метод задоволення потреб членів шляхом колективного придбання обмундирування часто викликає непорозуміння, що породжують чвари ("склоки"). Усуспільнений побут не дає можливості самостійно задовольняти бажання окремих членів комун — "запросити до себе родича чи знайомого, який живе в окремому господарстві, пригостити його і випити чарку горілки", бо доводиться задовольнятися спільним пайком. Ці дрібниці породжують значне незадоволення серед членів і часто є причиною виходу з комун"²³⁴.

Державних же мужів непокоїла головна проблема: колективні господарства були далекими від того, щоб виконувати місію локомотива передових методів ведення сільського господарства в цілому, вести за собою масу селянства. Держплан і Наркомзем УСРР, розглянувши стан колгоспів на Україні у 1926 р., констатували: "В масі своїй колективи є великим господарством з селянським методом господарювання"²³⁵. В цілому колективні господарства не стали ні "маяками", ні пропагандистами, ні взірцем для селянства. І. Омельченко, подаючи в газеті огляд колективістського руху в сільському господарстві за 1921–1922 рр.,

скаржитися на неуважне ставлення адміністрацій до потреб і труднощів колгоспів, і додає: "Я вже тут не кажу про вороже відношення оточуючого селянства"²³⁶.

Прикладом відносно реалістичного аналізу може слугувати стаття С. Божка, видрукувана у "Вістях ВУЦВК" 22 квітня 1926 р.: "...Загнані в колектив неволею, не всі члени колгоспів свідомо й щиро ставляться до роботи в ньому. Дуже вже глибоко засіла в головах селянства підневольна праця по панських економіях з усіма її "трудовими звичаями", як то ледарство, неповоротливість в роботі, неохайність коло худоби та реманенту, оте одвічне "нехай", що було нерозлучним попутчиком всіх заробітчан. Звідси найбільшою хобою по колгоспах є низька продуктивність праці. Останньому явищу сприяє ще відсутність персональної матеріальної заінтересованості у робітників. Це особливо помітно у вищих формах колективізації (комуна наприклад), де наслідки продукції даються продуцентам в міру потреби..."²³⁷.

Мабуть, розуміючи, наскільки непростою є справа налагодження соціального побуту в комунах, і привіряючи життя в них до морального подвигу, один з авторів написав про комуноу "Червона зоря" Вовчанського району Харківського округу: "Дух комуни непохитний"²³⁸. Кому ж протистояв дух комунарів: грабіжницьким податковим службам? політичним провокаціям? глузуванням з боку влади? розкладницьким схемам спецслужб? Ні, своїй власній природі, своєму еству.

Як загальне правило, дразливою проблемою був розподіл прибутку. Про артіль "Общий труд" Генічеського району Мелітопольського повіту повідомлялося, що за чотири роки її існування було перепробовано чотири способи розподілу прибутків, і жоден з них не задовольнив колектив²³⁹. Про згубність зрівнялівки і проблему відсутності матеріальної зацікавленості говорилося в огляді журналу "Сільський господар" у 1926 р.²⁴⁰ Огляд стану колгоспів Куп'янського округу за 1925 р., даний в журналі "Сільський господар", при всі й його агітаційній спрямованості і бажанні підкреслити позитивні сторони, все ж невід'ємною рисою їх побуту відзначив часті суперечки: "Розвиток суперечок проходить у формах довгої, потайної, "підпільної" боротьби, що потім бурхливо проривається на загальних зборах..."²⁴¹. Причиною виходів з комуни імені Леніна на Сумщині у 1926 р. була названа "складність морального стану комуни"²⁴². У комуні імені К. Маркса Яготинського району Прилуцького округу, що утворилася в 1922 р., розподіл "по потребах" привів до падіння продуктивності праці і незадоволення комунарів. Тому з 1926 р. комунари перейшли до системи розподілу за трудовим внеском²⁴³.

"Найболючіші питання в житті колгоспів, що іноді призводять навіть до ліквідації їх — це непідібраність членів, низька продуктивність праці,

неналагодженість рахівництва і непогодженість серед окремих груп членів..." (Конотопський округ, 1927 р.)²⁴⁴. Отже, "непідібраність", тобто нормально-середньостатистичний склад, гарантував неабиякі проблеми. Протистояти викликам казарменого комунізму могли тільки спаяні колективи однодумців — наприклад, коли комуну утворювала група щойно демобілізованих червоноармійців. Або коли знаходилася сильна особа, здатна протистояти будь-яким перешкодам, як, наприклад, у комуні імені Жовтневої революції (с. Ганзерівка на Прилуччині), яка утворилася у 1920 р.: "Перші три роки в комуні панували незадоволення, чвари, угруповання. Рада комуну почувала себе, як на вулкані. Були часи, коли життя членів ради бувало під загрозою, а одного з них 1922 року навіть не знати хто й за що вбив". Що ж урятувало комуну від розпаду і потрясінь? Сталева воля голови ради комуну, старого більшовика, "безстрашність його перед усякими погрозами з боку окремих членів комуну та угруповань у ній", його вміння "підібрати належних людей!"²⁴⁵

Один з оглядачів в нарисі "Жінка у колективах" подав таку оцінку: "Далеко більші труднощі ми маємо у справі організації спільного життя. Індивідуалістичні власницькі настрої членів, навіть за суб'єктивного бажання засвоїти колективні звичаї, давали й дають себе відчувати досить боляче. Часом невміння жити в гурті викликало досить гострі явища у житті не одного з колективів"²⁴⁶. "Невміння жити у гурті", відзначене публіцистом, — це нормальний стан здорової психіки, і тільки в атмосфері штучного нагнітання колективістської істерії могло здатися, що це — якесь відхилення від норми.

В комуні "Червоний орач" Репкинського району Чернігівського округу, що утворилася у 1923 р., спочатку панувало романтичне братерство: "працювали всі разом, а їли з загальної кухні". Але така система виявилася нежиттєздатною: автор нарису все списує на "несвідомість" і "зловживання". Довелося перейти на окреме харчування в родинях, ввести облік праці і розподіл продуктів харчування за трудовим внеском²⁴⁷.

Як приборкати в комунарові селянина? Як примирити його з втратою індивідуальної власності при переході в комуну? Ця проблема була типовою, вона пекла і тривожила. Один з рецептів пропонувався такий: "Для цілковитої ліквідації права власності на передані колективу корову або коня, щоб в дальнішому не утворювати ніяких переваг та привілеїв, цих коня або корову продають, а натомість купують нових коня або корову на кошти колективу, що тепер в очах всього колективу стають загальним добром"²⁴⁸.

Селянин залишався одноосібником, прихильним і вірним своїй приватній власності — всупереч усім агітаціям і обіцянкам, резонам і "прикладам".